Journal of Codicology and manuscript research
On behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN
ISSN : 2783-4913 E-ISSN : 2821-1677
Studies | Original Paper | Report and Review

The Correction of verses from Khaghani Shervani

Jamile Akhyani[1]

Submited: 29 -11- 2021 Revised: 1 -2- 2022 Accepted: 6 -3- 2022 Published: 21 -3- 2022 pp.161-176

Abstract

Khaghani is one of the greatest composers of Persian poetry who has been described as a perplexing poet to his vast knowledge and using it in poetry, unprecedented illustrations and strange combinations. Three writers of our time, namely Ali Abdul Rasuli, Zia-od-Din Sajjadi and Mir-Jalaloddin Kazzazi, have worked hard to correct his divan. Sajjadi's correction has received more attention in academic circles due to the presentation of verse versions, but two other corrections have also retained their value and have helped researchers. Despite the valuable efforts of these professors and other scholars who have corrected verses from Khaghani, there are still verses in the corners of Khaghani's divan that do not satisfy the reader with his current form and Khaghani does not seem to have composed them in this way. In this article, five of these verses in Khaghani's poems have been examined and an attempt has been made to provide suggestions for correcting them after explaining their inaccuracy or inadequacy in the current form. From these verses, one verse has been corrected by analogy and four verses have been corrected using the edition of Abd al-Rasuli, as well as the duplicates recorded in Sajjadi's correction.

Keywords: Khaghani, Poetry, Ode, Correction, Distortion .

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license http://creativecommons.org/licenses/by/4.0)

OPEN ACCESS CC BY

1. Department of Persian language and literature. Faculty of Humanities. University of Zanjan. Zanjan. Iran- Email: j_akhyani@znu.ac.ir

Journal of Codicology and manuscript research
On behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN
ISSN : 2783-4913 E-ISSN : 2821-1677
Studies | Original Paper | Report and Review

References

- Ahmadpour, Mohammad Amin and Ghodratollah Zarooni (2012), "Explanation, Analysis, and Correction of Several Difficult Verses from Khaqani," Persian Literary Textology, New Series, Year Four, Issue 3, pp. 113-126
- Akhyani, Jamileh (2014), "Until the Elephant's Foot Has Reached the Kaaba of Reason... Correction of a Verse from Khaqani," Literary Monthly, Issue 200, pp. 62-64
- Anvari, Ali ibn Mohammad (1993), Divan of Anvari, Edited by Modarres Razavi, Fourth Edition, Tehran: Elmi va Farhangi
- Attar, Farid al-Din (2009), Ilahi-Nama of Attar, Edited by Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Fifth Edition, Tehran: Sokhan
- Barzegar Khaleghi, Mohammad Reza (2011), Explanation of Khaqani's Divan, Second Edition, Tehran: Zavar
- Beyhaqi, Abolfazl Mohammad ibn Hossein (2004), Tarikh Beyhaqi, Edited by Ali Akbar Fayyaz, Fourth Edition, Mashhad: Ferdowsi University
- Bozorg Sokhan Dictionary (2002), supervised by Hasan Anvari, First Edition, Tehran: Sokhan
- Estealami, Mohammad (2008), Critique and Explanation of Khaqani's Qasidas, First Edition, Tehran: Zavar
- Farrukhi Sistani, Ali ibn Julugh (1992), Divan of Hakim Farrukhi Sistani, Compiled by Dabir Sayaghi, Fourth Edition, Tehran: Zavar
- Ferdowsi, Abu al-Qasim (1992), Shahnameh, Vol. 3, edited by Jalal Khaleghi Motlagh, California: Mazda
- _____ (2005) Shahnameh, Vol. 6, edited by Jalal Khaleghi Motlagh - Mahmoud Omidsalar, New York: Iran Heritage Foundation
- _____ (2007) Shahnameh, Vol. 8, edited by Jalal Khaleghi Motlagh, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia
- Kazazi, Mir Jalaleddin (2008), Divan of Khaghani, Second Edition, Tehran: Nashr Markaz
- _____ (2010), Report on the Difficulties of the Divan of Khaghani, Sixth Edition, Tehran: Nashr Markaz
- Khaqani, Afzal al-Din Badil (1978), Divan of Khaqani Shirvani, Edited and Annotated by Ali Abdolrasouli, Tehran: Marvi
- _____ (1995), Divan of Khaqani Shirvani, Compiled by Zia al-Din Sajjadi, Fifth Edition, Tehran: Zavar
- _____ (2008), Divan of Khaqani, Edited by Mir Jalal al-Din Kazazi, Second Edition, Tehran: Nashr Markaz

- Ma'dankan, Masoumeh (2010), The Ancient Feast of the Bride, Sixth Edition, Tehran: Daneshgahi Publishing
- Mahdavi-Far, Saeed (2010), "Two Newly Found Criteria in the Editing of Khaghani," Ma'aref, 24th Series, Nos. 1 & 2, pp. 79-104
- _____ (2012a), "Visual Authenticity as the Most Important Criterion in Editing the Divan of Khaghani," Boostan-e Adab, Shiraz University, Year 4, No. 1, pp. 175-196
- _____ (2012b), "A Study of Corruptions and Distortions in the Divan of Khaghani," Textual Studies of Persian Literature, New Series, Year 4, No. 4, pp. 107-120
- _____ and Alireza Shouhani (2016), "A Reflection on the Editing of Several Verses from the Divan of Khaghani," Zaban va Adab-e Farsi, Tabriz, Year 69, No. 234, pp. 153-166
- Mansouri, Majid (2017), "Flight or Fattening: A Reflection on Verses from Khaghani," Adab-e Farsi, Year 7, No. 1, pp. 207-220
- Masoud Saad Salman (1985), Divan of Masoud Saad, edited by Mehdi Nourian, First Edition, Isfahan: Kamal
- Moeid Shirazi, Jafar (1993), Poetry of Khaghani, First Edition, Shiraz: Shiraz University
- Molavi, Jalal al-Din (1996), Complete Divan of Shams, edited by Foruzanfar, First Edition, Tehran: Rad
- Nezami Ganjavi (1984a), Eghbalnameh, edited by Hassan Vahid Dastgerdi, 2nd edition, Tehran: Elmi
- _____ (1984c), Makhzan al-Asrar, edited by Hassan Vahid Dastgerdi, 2nd edition, Tehran: Elmi
- _____ (1984b), Khosrow and Shirin, edited by Hassan Vahid Dastgerdi, 2nd edition, Tehran: Elmi
- Qatran Tabrizi (1983), Divan of Hakim Qatran Tabrizi, based on the manuscript of Mohammad Nakhjavani, First Edition, Tehran: Ghoghnoos
- Soltani Mohammadi, Amir and Seyed Mansour Sadat Ebrahimi (2019), "The Necessity of Attention to the Narrative Aspect in Correcting and Understanding Khaqani's Poems," Persian Literature, Issue 23, pp. 201-219
- Torki, Mohammad Reza (2019), The Essence of Khaqani's Sublime Words, First Edition, Tehran: SAMT
- Zahir Faryabi (2002), Divan of Zahir al-Din Faryabi, Edited by Amir Hasan Yazdgerdi, Supervised by Asghar Dadbeh, First Edition, Tehran: Ghatreh
- Zakani. Obeid (1973), Complete Works of Obeid Zakani, Compiled by Mohammad Jafar Mahjoub, First Edition, Tehran: Golshaei

نشریهٔ علمی پژوهشهای نسخه شناسی و تصحیح متون
وابسته به انجمن علمی تحقیق و تصحیح نسخه های خطی ایران
ISSN: 2783-4913 E-ISSN: 2821-1677
اخبار و گزارشها | مقالات علمی | مطالعات

تصحیح ابیاتی از خاقانی شروانی

جمیله اخیانی[۲]

از صفحه ۱۶۱ تا صفحه ۱۷۶ تاریخ دریافت:۱۴۰۰/۰۹/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۱/۰۱

چکیده

خاقانی از بزرگترین قصیده‌پردازان شعر فارسی است که به دلیل گستردگی معلومات و استفاده از آن در شعر، تصویرسازی‌های بی‌سابقه و ترکیب‌های غریب به دیرآشنایی توصیف شده است. برای تصحیح دیوان او سه تن از نام‌آوران عصر ما، یعنی علی عبدالرسولی، ضیاءالدین سجادی و میرجلال‌الدین کزازی زحمات فراوان متقبل شده‌اند. تصحیح سجادی به دلیل ارائهٔ نسخه‌بدل‌های ابیات، بیشتر مورد توجه محافل دانشگاهی واقع شده، اما همچنان دو تصحیح دیگر نیز ارزش خود را حفظ کرده و کمک‌حال محققان شده‌اند. با وجود تلاش‌های ارزشمند این استادان و نیز پژوهندگان دیگری که ابیاتی از خاقانی را تصحیح کرده‌اند، هنوز در گوشه و کنار دیوان خاقانی، بیت‌هایی دیده می‌شود که با شکل فعلی خواننده را راضی نمی‌کنند و به نظر نمی‌رسد به صورت کنونی از زیر دست خاقانی بیرون آمده باشند. در مقالهٔ حاضر، پنج بیت از این ابیات در قصاید خاقانی، مورد بازنگری مجدد قرار گرفته و کوشش شده است پس از تبیین نادرستی یا نارسائی آنها به شکل کنونی، پیشنهادهایی برای تصحیح آنها ارائه شود. از این ابیات، تصحیح یک بیت به شیوهٔ قیاسی و تصحیح چهار بیت با استفاده از چاپ عبدالرسولی و نیز نسخه‌بدل‌های ثبت‌شده در تصحیح سجادی انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: خاقانی، شعر، قصیده، تصحیح، تحریف

Cite this article: jamile akhyani. (2022). The Correction of verses from Khaghani Shervani. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-1, Issue-1, 161-176. https://doi.org/10.22034/crtc.2022.344837.1010

۲- گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه زنجان. زنجان. ایران (دانشیار). j_akhyani@znu.ac.ir

۱. مقدمه

خاقانی شروانی از بزرگ‌ترین شاعران شعر فارسی است که شعرش به‌دشواری و دیریابی معروف است. با وجود زحمات فراوان مصححانِ دیوان خاقانی (علی عبدالرسولی، ضیاءالدین سجادی و پس از آنها میرجلال‌الدین کزازی) و مایهٔ علمی و ذوق و قریحهٔ خاص آنها، هنوز پیچیدگی‌هایی در برخی از ابیات خاقانی دیده می‌شود که برخی به دلیل عدم ثبت دقیق واژه‌های ابیات به‌وسیلهٔ ناسخان و برخی دیگر مربوط به کار مصححان و گزینش آنها از نسخه‌هاست. در مقالهٔ حاضر پنج بیت از قصاید خاقانی مورد بازخوانی و بازنگری دوباره قرار گرفته و پیشنهادهایی برای تصحیح آنها ارائه شده است. از این بیت‌ها، بیت اول در تصحیح عبدالرسولی، سجادی و کزازی یکسان است و هیچ نسخه‌بدلی هم برای آن ارائه نشده است. تصحیح این بیت به شیوهٔ قیاسی و بر اساس ساختار زبان فارسی و ساختار معنایی شعر همراه با شواهدی از شعر فارسی انجام شده و بازنگری و تصحیحِ پیشنهادیِ چهار بیت بعدی با استفاده از تصحیح عبدالرسولی و نیز نسخه‌بدل‌های ثبت‌شده در تصحیح سجادی صورت‌گرفته است. براین‌اساس ابتدا کوشش شده نادرستی یا نارساییِ معنایی بیت‌های مذکور با ضبط کنونی تبیین شود و سپس با استفاده از قرائن درون‌متنی و شواهدی از شعر خاقانی و گاه شاعران دیگر، شکل درست آنها پیشنهاد و معنای قابل قبولی از آن‌ها ارائه شود.

۲. پیشینهٔ پژوهش

خاقانی‌پژوهانِ بسیاری، اشعار خاقانی را مورد بازنگری قرار داده و مواردی از تحریفات و تصحیفات را نشان داده و بیت‌هایی را تصحیح کرده‌اند. مفصل‌ترین و نیز از نخستینِ این تصحیحات از جعفر مؤید شیرازی است که در کتاب شعر خاقانی ۱۰۱ بیت را تصحیح کرده و پیشنهادهایی دربارهٔ ۱۷ بیت دیگر هم ارائه داده است (بنگرید: مؤید شیرازی، ۱۳۷۲: ۳۱۸- ۳۶۸)[۳]. مقاله‌های «تصحیح دو واژه از قصیدهٔ حرزالحجاز خاقانی»، «دیدهٔ آهوی دشت»، «تصحیح دو تصحیف از دیوان خاقانی»، «تصحیح بیتی از افضل‌الدین خاقانی شروانی» و «تصحیح و تحلیل چند تصحیف در شعر خاقانی» که از سال ۱۳۸۳ تا ۱۳۸۹ منتشر شده است (بنگرید: مهدوی‌فر، الف: ۱۳۹۱: ۱۷۸) نیز به همین موضوع اختصاص دارد.

[۳] از مقالهٔ «تاملی در دیوان خاقانی» از سعید قره‌بگلو هم در این زمینه نام برده شده (بنگرید: مهدوی‌فر، ۱۳۹۱الف: ۱۷۸)، اما نگارنده برای مطالعهٔ مقالهٔ مذکور با پیغام زیر مواجه شد: «این مقاله به دلیل مرجع بودن یکی از مقالات این پایگاه فاقد جزئیات کامل یک مقاله از جمله چکیده و متن کامل است» (بنگرید: مجله تخصصی زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، دوره ۲۶، ش: ۳-۴).

پس از آن نیز مقالات بسیاری در همین موضوع ازجمله: «دو معیار نویافته در تصحیح خاقانی» (مهدوی‌فر، ۱۳۸۹: ۷۹-۱۰۴)، «اصالت تصویری مهمترین معیار در تصحیح دیوان خاقانی» (مهدوی‌فر، ۱۱۳۹۱ الف ۱۷۵- ۱۹۶)، «بررسی تصحیف و تحریفی از دیوان خاقانی» (مهدوی‌فر، ۱۳۹۱ ب: ۱۰۷-۱۲۰)، «شرح، تحلیل و تصحیح چند بیت دشوار از خاقانی» (احمدپور و ضرونی، ۱۳۹۱: ۱۱۳-۱۲۶)، «تا به پای پیل می بر کعبهٔ عقل آمده است ... تصحیح بیتی از خاقانی» (اخیانی، ۱۳۹۳: ۶۲-۶۴)، «تأملی در تصحیح چند بیت از دیوان خاقانی» (مهدوی‌فر و شوهانی،۱۳۹۵: ۱۵۳- ۱۶۶)، «پرواز یا پروار، تأملی در بیت‌هایی از خاقانی» (منصوری ۱۳۹۶ : ۲۰۷-۲۲۰)، «ضرورت توجه به صبغهٔ روایی در تصحیح و فهم اشعار خاقانی» (سلطان‌محمدی و سادات‌ابراهیمی، ۱۳۹۸: ۲۰۱-۲۱۹) منتشر شده، اما بیت‌هایی که در این مقاله مورد بازنگری قرار گرفته در پژوهش‌های پیشین نیامده است و برای اولین بار است که مطرح می‌شود.

۳. بحث و بررسی

در ادامه به طرح ابهامات برخی بیت‌های قصاید خاقانی می‌پردازیم و پیشنهادهایی برای رفع این ابهامات ارائه می‌کنیم.

- گر در سموم بادیهٔ لا تبه شوی آرد نسیم کعبهٔ الا اللهت شفا

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۶)

این بیت در تصحیح عبدالرسولی (بنگرید: خاقانی، ۲۵۳۷: ۱۲) و کزازی (بنگرید: خاقانی، ۱۳۸۷: ۲۳) هم به همین صورت است. همچنانکه همهٔ خاقانی‌پژوهان به‌درستی گفته‌اند، «سَموم» به معنی «باد گرم و مهلک» است، اما آیا «در» سموم یا هر باد دیگری «تبه/ تباه شدن» درست است و اصلاً در زبان فارسی «در چیزی تبه / تباه» شدن داریم؟ به عبارت دیگر آیا می‌توان از «سموم» دریافت مکانی داشت که تباه شدن در آنجا را به کسی نسبت داد؟ خاقانی‌پژوهان به این نکته توجه نکرده‌اند. برزگر خالقی (۱۳۹۰: ۲۵۹) می‌نویسد: «اگر در باد سوزان و کشندهٔ بیابان "لا" که مرحلهٔ نفی ماسوی الله است فنا شدی، نسیم دلکش و عطرآگین کعبهٔ الا الله شفابخش جانت خواهد بود». در حالی که باد می‌تواند سبب تباه شدن شود، نه اینکه کسی در آن تباه شود. معدن‌کن (۱۳۸۹: ۱۹۰) به‌درستی متوجه منظور بیت شده که معنای «به سبب» در مصراع اول مورد نظر بوده است و می‌نویسد: «اگر در مرحلهٔ "لا" که همچون بیابانی مهلک است، بر اثر ترک و نفی مطلق تباه و ضایع شدی ...». به نظر نگارنده حرف اضافهٔ «در» در

اینجا تحریف «از» است و «از سموم تبه شدن» درست است، نه «در سموم». فعل «تباه شدن / گشتن» در زبان فارسی معمولاً با حرف اضافهٔ «از» به معنی «به سببِ» به کار می‌رود؛ چنانکه در شواهد زیر از شاهنامه می‌بینیم:

تبه گردد از خفت و خیز زنان به زودی شود سست چون بی‌تنان

(فردوسی،۱۳۸۴، ج ۶ : ۴۸۸)

یعنی به سبب خفت و خیز با زنان.

همی دین یزدان شود زین تباه همان بر تو نفرین کند تاج و گاه

(همان، ۱۳۶۸, ج ۸: ۴۵۸)

نبد جای گردش بدان رزمگاه شده دست لشکر ز سرما تباه

(همان، ۱۳۷۱، ج۳: ۱۲۸)

در تاریخ بیهقی هم «از سنگ تباه شدن» آمده است: «آواز دادند که سر و رویش را بپوشید تا از سنگ تباه نشود که سرش را به بغداد خواهیم فرستاد» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۱۹۷).

«سموم» نیز در ادب فارسی با حرف اضافهٔ «از» به کار رفته است. از شواهد فراوانِ این موضوع، به بیت‌های زیر اکتفا می‌کنیم:

از سموم خشم او نرهد بجان بدخواه او گر بپرد مرغ‌وار و بر پرن گیرد قرار

(فرخی، ۱۳۷۱: ۱۶۹)

سر زمستان بی‌حد فرستمت اشعار اگر به جان برهم زین سموم تابستان

(مسعود سعد، ۱۳۶۴: ۵۲۲)

روز بودی که صد تن کاری اندرو گشتی از سموم تباه

(همان: ۶۶۹)

بر هوای دولتت مرغ خلافی کی گذشت کز سموم انتقامت عاقبت بی‌پر نشد

(انوری، ۱۳۷۲: ۶۰۸)

علاوه بر اینها در شعر خودِ خاقانی نیز «آسیب یافتن از سموم»، «پرریختن از سموم»، «وبا زادن از سموم»، «جگرآتش‌زده از باد سموم»، «رستن از سموم»، به کار رفته است که می‌تواند اثباتِ آنچه گفته شد، باشد:

نز سموم آسیب و نز باران بخیلی یافته نز خفاجه بیم و نز غزیه عصیان دیده‌اند

(همان: ۹۴)

به هر آن زمین که عنقا ز سموم پر بریزد به یقین شناس کآنجا پشه‌ای به پر نیاید

(همان: ۱۲۱)

چرخ از سموم گرم‌گه، زاده وبا هر چاشتگه دفع وبا را جام شه یاقوت‌کردار آمده

(همان: ۳۹۱)

خاکیان جگرآتش‌زده از باد سموم آب‌خور خاک در حضرت والا بینند

(همان: ۹۹)

کامروز رسته‌اید به جان از سموم ظلم کاندر ظلال دولت خاقان اکبرید

(همان: ۵۳۳)

بر این اساس، نگارنده شکل درست بیت را چنین پیشنهاد می‌کند:

گر از سموم بادیة لا تبه شوی آرد نسیم کعبة الا اللهت شفا

یعنی اگر به سبب سموم در بیابان ... تباه شوی.

- بوقلمون شد بهار از قلم صبح و شام راند مثالی بدیع ساخت طلسمی عجاب

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۴۷)

این بیت در چاپ عبدالرسولی (بنگرید: خاقانی، ۲۵۳۷: ۴۷) و کزازی (بنگرید: خاقانی، ۱۳۸۷: ۷۲) نیز به همین صورت است. بیت در توصیف بهار است؛ اما مشکل در «بوقلمون شدن بهار» است. با خواندن بیت مذکور چند پرسش ایجاد می‌شود: یکی این که آیا بهار حضور داشته ولی بوقلمون و زیبا نبوده و اکنون با قلم صبح و شام بوقلمون شده است؟ دوم اینکه آیا باید بهار منتظر می‌مانده تا قلم صبح و شام او را زیبا کنند و بعد فاعلِ مصراع دوم شود و طلسم عجاب بسازد؟ سوم اینکه اگر قلم صبح و شام است که بهار را زیبا و بوقلمون می‌کند، چرا صبح و شام این کار را برای فصل‌های دیگر انجام نمی‌دهند تا آنها را هم بوقلمون کنند؟! در دو نسخهٔ «ص» (متعلق به صادق انصاری) و «ل» (کتابخانهٔ بریتیش میوزیوم لندن) به جای «بوقلمون شد بهار»، «بوقلمون بهار» آمده (بنگرید: خاقانی، ۱۳۷۴: ۴۷) که به نظر می‌رسد ضبط درست همین باشد:

بوقلمون بهار از قلم صبح و شام راند مثالی بدیع ساخت طلسمی عجاب

«بوقلمون بهار» اضافهٔ تشبیهی و به معنی بهارِ بوقلمون‌مانند است. یعنی بهار خودش بوقلمون و زیبا است. شاعر می‌گوید بهارِ بوقلمون‌مانند با قلم صبح و شب، مثالی بدیع و طلسمی عجاب ساخت. درواقع از آنجا که هر روزی که از بهار می‌گذرد، به زیبایی‌های طبیعت اضافه می‌شود، شاعر از صبح و شام به قلم

بهار تعبیر کرده است. به عبارت دیگر صبح و شام قلم بهار هستند که بهار با کمک آنها طلسم عجاب می‌سازد، نه اینکه آنها بهار را زیبا کنند. به این ترتیب بیت دو جمله خواهد بود، نه سه جمله و «بهار» نقاش و فاعلِ هر دو جمله خواهد بود: «بوقلمون بهار از قلم صبح و شام مثالی بدیع راند و طلسمی عجاب ساخت».

- مقامری‌صفتی کن طلب که نقش قمار دو یک شمارد اگرچه دو شش زند عذرا

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۱)

این بیت از قصیدهٔ چهارم دیوان خاقانی است که با مطلع «سریر فقر ترا سر کشد به تاج رضا» آغاز می‌شود. فضای کلی قصیده دعوت به ترک تعلقات دنیایی و حکمت و موعظه است که با مدح پیامبر اسلام همراه شده است. آنچه در این بیت بحث‌برانگیز شده، «مقامری‌صفتی» است. بیت مذکور را عبدالرسولی نیز به همین صورت ثبت کرده است (بنگرید: خاقانی، ۲۵۳۷: ۸). کزازی که او نیز بیت را به همین صورت ثبت کرده (بنگرید: خاقانی، ۱۳۸۷: ۲۳) «مقامری صفت» را «کسی که صفت مقامران و مردانِ برد و باخت را دارد» می‌داند (کزازی، ۱۳۸۹: ۳۴) و در ادامه می‌نویسد: «خواست خاقانی در این بیت آن است که می‌باید کسی را جست که سودایی برد و باخت است و هرگز بدانچه فرادست می‌آورد، بسنده نمی‌کند» (همان). استعلامی (۱۳۸۷: ۱۰۸) «مقامری‌صفت» را پیر و رهنما دانسته و توضیحات کلی در بارهٔ بیت آورده است. معدن‌کن (۱۳۸۹: ۱۷۵) ضمن اینکه تصریح می‌کند «ی» در این ترکیب «ی نکره» است، معنایی متفاوت از بقیهٔ شارحان برای این بیت ارائه می‌دهد: «به دنبال آنچنان مقامر قهاری باش که اگر حریف آشکار او بی‌تردید زخم دو شش بیاورد، او از کثرت پردلی و اعتماد به خود برای دو شش حریف بیش از دو یک ارزش قائل نشود». برزگر خالقی (۱۳۹۰: ۲۵۹) «مقامری‌صفت» را «صفت قماربازی که تمام هستی خود را در قمار ببازد، قمارباز حقیقی و واقعی» معنی کرده است. ترکی استفاده از «مقامری‌صفت» را ویژگی سبکی خاقانی می‌داند که به جای «مقامرصفت» به کار برده شده و نباید خطا تلقی شود (بنگرید: ترکی، ۱۳۹۸: ۱۳۰). آنچه از مجموع سخنان این پژوهندگان دریافت می‌شود این است که همه به‌اتفاق «مقامری‌صفتی» را «مقامری‌صفت» (یعنی کسی که صفت مقامر دارد) + «ی نکره» گرفته‌اند. در نسخه‌های «مج» (کتابخانهٔ مجلس) و «پا» (کتابخانهٔ ملی پاریس) به جای «مقامری صفتی»، «مقامر صفتی» است که باید آن را به‌صورت ترکیب اضافی (مقامرِ صفتی) خواند و به نظر می‌رسد بر متن ترجیح داشته باشد به قرینهٔ بیت بعد:

ترا مقامرِ صورت کجا دهد انصاف ترا هلیلهٔ زرین کجا برد صفرا

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۱)

یکی از معانی «صفت» در شعر خاقانی «وصف‌الحال واقعی» است و از این رو مقابل «صورت» به معنی «وصف‌الحال ظاهری» قرار می‌گیرد؛ به عبارت ساده‌تر: «واقعی» در مقابل «ظاهری». این معنی برای صفت و صورت را در بیت زیر نیز می‌بینیم:

چون صوفیان صورت در نیلگون وطایی لیک از صفت چو ایشان دور از صف صفایی

(همان: ۸۰۶)

صوفیانِ صورت یعنی صوفیانِ ظاهری نه واقعی. یعنی مانند آنان ظاهر صوفیانه داری و باطنت مانند آنان دور از صفاست. در ابیات زیر نیز همین معنی از صفت و صورت مورد نظر است:

صورت من همه او شد صفت من همه او لاجرم کس من و من نشنود اندر سخنم

(همان: ۶۴۳)

یعنی ظاهر و باطن من همه اوست.

هم صورت من نه‌اند و این به چون نیستم از صفت چو ایشان

(همان: ۳۴۷)

گاه نیز «صفت» را در مقابل «معنی» به همان معنایِ گفته‌شده قرار می‌دهد:

من همی در هند معنی راست هم‌چون آدمم وین خران در چین صورت کوژ چون مردم‌گیا

(همان: ۱۸)

در بیت مورد بحث نیز «مقامرِ صفتی» یعنی مقامرِ واقعی در مقابلِ «مقامرِ صورت». بیت بعد که مقامر ظاهری است. «مقامرِ صفتی» کسی است که همه‌چیز خود را در راه قمار می‌بازد و باز هم قمار می‌کند؛ به قول مولانا:

خنک آن قماربازی که بباخت هر چه بودش بنماند هیچش الا هوس قمار دیگر

(مولوی،۱۳۷۵: ۴۲۹)

به این ترتیب شکل درستِ بیت چنین خواهد بود:

مقامرِ صفتی کن طلب که نقش قمار دو یک شمارد اگرچه دو شش زند عذرا

خاقانی در این بیت و بیت بعد به مخاطب یادآوری می‌کند که مقامر دو نوع است: یکی مقامرِ صفتی و دیگری مقامرِ صورت و تأکید می‌کند که از مقامرِ صورت مقصود حاصل نمی‌شود و باید به دنبال مقامرِ صفتی بود و بر خلاف آنچه پژوهندگان گفته‌اند منظور جستجوی کسی بیرون از مخاطب نیست؛ چنانکه در دو بیت پیش از آن از مخاطب می‌خواهد دلی طلب کند که بیمارکردهٔ وحدت باشد (بنگرید: خاقانی،

۱۳۷۴: ۱۱). وی به مخاطب توصیه می‌کند که خودش مقامرِ صفتی شود نه اینکه کسی دیگر را با این صفت بیابد.

- بترک جاه، مُقامر ظریف‌تر درویش بخوان شاه، مزعفر لطیف‌تر سکبا

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۱)

این بیت در چاپ کزازی هم به همین صورت است (بنگرید: خاقانی، ۱۳۸۷: ۲۳)؛ اما با خواندن مصراع اول، این پرسش ایجاد می‌شود که مگر «درویش» جاهی دارد که شاعر توصیه می‌کند آن را ترک کند؟ ویژگی‌هایی که در شعر خاقانی برای «درویش» آمده، از این قرار است:

آزادی و سبکباری:

چه آزادند درویشان ز آسیب گران‌باری چه محتاجند سلطانان به اسباب جهان‌بانی

(همان: ۴۱۴)

در عین سبکباری، پادشاهیِ معنوی داشتن:

بلی خود همت درویش چون خورشید می‌باید که سامانش همه شاهی و او فارغ ز سامانش

(همان: ۲۱۰)

سلیمانی است این همت به ملک خاص درویشی که کوس رب هب لی می‌زنند از پیش میدانش

(همان: ۲۱۰)

یکسان بودن شاهی و درویشی در نظر او:

نه درویش است هرکش تاج سلطانی کند سغبه که درویش آنکه سلطانی و درویشی است یکسانش

(همان: ۲۱۲)

پس چطور می‌تواند توصیه کند که درویش «جاه» را ترک کند؟ در چاپ عبدالرسولی به جای «بترک»، «بنرد» آمده (بنگرید: خاقانی، ۲۵۳۷: ۸) که به دو دلیل دقیق‌تر به نظر می‌رسد: یکی اینکه «نرد» و اصطلاحات مربوط به آن در شعر خاقانی به‌فراوانی به کار رفته و «مقامر» هم با «نرد» ارتباط دارد نه با «ترک» و دوم اینکه می‌دانیم خاقانی به‌شدت علاقمند به «قرینه‌سازی» است، به گونه‌ای که قرینه‌سازی را می‌توان یکی از ویژگی‌های سبکی او دانست. در این بیت نیز شاعر همهٔ واژه‌های دو مصراع را با هم قرینه کرده؛ اما شکل کنونی بیت، این قرینه‌سازی را بر هم می‌زند؛ چراکه با شکل کنونی «به» در مصراع اول به معنی «برای» و در مصراع دوم به معنی «در» است؛ در حالی که با قرار گرفتن «نرد» به جای «ترک» این قرینه‌سازی برقرار می‌شود: «به نرد جاه» و «به خوان شاه» قرینه قرار می‌گیرند و «به» در هر دو، به

معنای «در» خواهد بود. خاقانی، «جاه» را بازیِ نردی تصور کرده که بهتر است قمارباز آن درویش باشد؛ اما چرا خاقانی درویش را برای چنین بازیی ظریف‌تر می‌شمارد؟ به این دلیل که درویشِ مورد نظر خاقانی، برخلاف قماربازان دیگر که در پی به دست آوردن نقش‌های برترند و آرزوی شکست حریفان را دارند، علاقه‌ای به نقش‌های برتر خود ندارد و برعکس، آرزوی نقش برتر برای حریفان دارد. کسی که به قول خودش در دو بیت بالاتر: «دو یک شمارد اگرچه دو شش زند عذرا». این موضوع را در یکی از قصیده‌های کوچک شاعر با مطلع: «مستم آن کز طرب غمین باشم»، آشکارتر می‌بینیم. وی خود را «مقامردل» ی معرفی می‌کند که یک نفس و نیم جان دارد:

یک‌دم و نیم جان گرو دارم من مقامردلم چنین باشم

(همان: ۷۹۰)

و این مقامر، عکس مقامران دیگر است؛ چنانکه سه‌یک دوستان را سه‌شش می‌خواهد و سه‌یک خود را یک می‌بیند:

سه‌یک دوستان سه‌شش خواهم که همه با گرو به کین باشم
ور سه‌شش نقش خویش یک بینم هم نخواهم که نقش‌بین باشم

(همان)

به این ترتیب شکل درست بیت چنین خواهد بود:

بنرد جاه، مُقامر ظریف‌تر درویش بخوان شاه، مزعفر لطیف‌تر سکبا

یعنی در بازی جاه و مقام، اگر درویش مقامر باشد، بازی ظریف‌تری خواهد کرد؛ همچنانکه در خوان شاه اگر سکبا زعفرانی باشد، خوش‌آیندتر خواهد بود.

- پس بر آن مجلس که بر تربیع منقل کرده‌اند اولین تثلیث مشک و عود و بان افشانده‌اند

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۰۶)

این بیت که در چاپ کزازی هم به همین صورت است (بنگرید: خاقانی، ۱۳۸۷: ۱۵۸) از قصیده‌ای است با مطلع «صبح‌خیزان کاستین بر آسمان افشانده‌اند / پای‌کوبان دست همت بر جهان افشانده‌اند» که در مدح شروانشاه سروده شده است و در بیت‌های آغازین آن، شاعر بزم باده‌خواران صبح‌گاهی را توصیف می‌کند. بیت مورد بحث چنانکه مشخص است از منقلی سخن می‌گوید که گرم‌کنندهٔ بزم مذکور است، اما معنی مصراع اول چیست؟ می‌دانیم که «مجلس» در متون کهن کاربردهای گوناگونی داشته (بنگرید: فرهنگ سخن، ذیل همین واژه)، اما در شعر خاقانی معمولاً به معنی «بزم» یعنی گردهم‌آمدنِ

گروهی برای خوش‌گذرانی و باده‌خواری -و البته بیشتر در محضر پادشاه- به کار رفته است؛ چنانکه در شواهد زیر می‌بینیم:

خاک مجلس شود فلک چون او جرعه بر خاک اغبر اندازد

(همان: ۱۲۳)

مجلس همه دریا و قدح‌ها همه ماهی است دریاکش از آن ماهی اگر مرد صفایی

(همان: ۴۳۴)

هرهفت‌کرده پردگی رز به مجلس آر تا هفت پردهٔ خرد ما برافکند

(همان: ۱۳۴)

تو می خوری به مجلس و بر خاک جرعه ریزی من خاک خاک باشم کز جرعه یابم افسر

(همان: ۱۹۱)

مجلس ز می زیور زده از جرعه خاک افسر زده صبح از جگر دم برزده مرغ از که آوا داشته

(همان: ۳۸۲)

«مجلس کردن» هم به معنی بر پا کردنِ مجلس (بنگرید: فرهنگ سخن، ذیل مجلس) است؛ چنانکه در بیت زیر می‌بینیم:

مجلس افروز به تو باغ تو امروز شها مجلس نو کن و نو گیر و می نوش گوار

(فرخی، ۱۳۷۱: ۸۰)

در شعر نظامی علاوه بر «مجلس کردن» از «مجلس نهادن»، «مجلس آراستن» و «مجلس افروختن» نیز سخن رفته است:

کجا آن نوبه‌نو مجلس نهادن بهشت عاشقان را در گشادن

(نظامی، ۱۳۶۳ب: ۱۶۷)

که بر من حرامست می خواستن به جای پدر مجلس آراستن

(همان، ۱۳۶۳الف: ۲۶۵)

مجلسی افروخته چون نوبهار عشرتی آسوده‌تر از روزگار

(همان: ۱۳۶۳ج: ۶۱)

«مجلس کردن بر چیزی» هم به معنی بر پا کردنِ مجلس به مناسبتِ آن است. در بیت زیر فرخی از بر پا کردنِ مجلس بر یادبودِ ممدوح و نیز بر دیدن بهار سخن می‌گوید:

در زیر هر نهالی از آن مجلسی کنیم بر یادکرد خواجه و بر دیدن بهار

(فرخی، ۱۳۷۱: ۱۶۸)

«منقل» ظرفی فلزی است که در آن زغال یا هیزم می‌ریزند و آتش روشن می‌کنند (بنگرید: فرهنگ سخن، ذیل همین واژه) و «تربیع» را سجادی (۱۳۸۹: ۲۵۰) «چهارگوشه و چهارسوی ساختن، مربع ساختن چیزی را» معنی کرده و «تربیع منقل» هم «چهارگوشگی آتشدان» (کزازی، ۱۳۸۹: ۱۹۵) و «چهارگوشهٔ منقل» (برزگر خالقی، ۱۳۹۰: ۴۷۹) معنی شده است. اکنون پرسش این است که «مجلس کردن» بر تربیعِ منقل چگونه است؟ و چطور می‌توان بر منقل، مجلس کرد؟! در شرح‌های خاقانی پاسخی در این باره وجود ندارد: استعلامی (۱۳۸۷: ۳۹۹) در توضیح بیت فقط به «تثلیث» و «تربیع» در اصطلاح اخترشناسان توجه داده و می‌گوید: «اما در اینجا سخن از شکل چهارگوشهٔ منقل و ریختن سه نوع مادهٔ خوشبو در آتش است». کزازی (۱۳۸۹: ۱۹۵) علاوه بر توضیح «تثلیث» به ایهام تناسب آن با «تربیع»، به‌عنوان دو واژهٔ ویژهٔ اخترشمارانه هم توجه کرده است. برزگر خالقی هم به توضیح «تثلیث» و توجه دادن به آرایهٔ سیاقه‌الاعداد بین «اولین»، «تثلیث» و «تربیع» اکتفا کرده‌است (بنگرید: برزگر خالقی، ۱۳۹۰: ۴۷۹). به نظر می‌رسد روشن بودن مفهوم کلی بیت مبنی بر افشاندن مشک و عود و بان در آتش برای خوشبویی مجلس بزم، مانع از توجه دقیق‌تر خاقانی‌پژوهان به ابهام مصراع نخست شده است. نکتهٔ قابل توجه دیگر در بیت مورد بحث این است که با شکل کنونی بیت، مشک و عود و بان بر مجلس افشانده شده است. اگر افشاندن مشک و بان قابل پذیرش باشد، دربارهٔ افشاندن «عود» چه می‌توان گفت؟ آیا عود را هم بر مجلس می‌افشانده‌اند؟! می‌دانیم که عود چوب خوشبویی بوده که آن را می‌سوزانده‌اند. در تصحیح عبدالرسولی به جای «بر آن مجلس که بر»، «در آن مجمر که در» آمده است (بنگرید: خاقانی، ۲۵۳۷: ۱۱۴) که مهم‌ترین تفاوتش «مجمر» به جای «مجلس» است و می‌تواند مشکل بیت را حل کند، علاوه بر آنکه ضبط نسخه‌های «مج» (مجلس) و «پا» (پاریس) هم همین است (بنگرید: پاورقی خاقانی، ۱۳۷۴:

۱۰۶). «مجمر» هم مانند «مجلس» از واژه‌های پرکاربرد در شعر خاقانی است. سجادی (۱۳۸۹: ۱۳۸۳) در توضیح مجمر نوشته است: «آتشدان، منقل و خاقانی بیشتر به عودسوزی در آتشدان نظر دارد». با توجه به شواهد این واژه در ادب فارسی و به‌ویژه شعر خاقانی، به نظر نمی‌رسد معنیِ «منقل» برای «مجمر» دقیق باشد. منقل چنانکه پیشتر به آن اشاره شد، آتشدانی بوده که فقط برای گرم‌کردن مجلس استفاده می‌شده است؛ شواهد زیر نشان‌دهندهٔ همین معنی است:

منقل برآر چون دل عاشق که حجره را رنگ سرشک عاشق شیدا برافکند

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۳۴)

اثیر است و اخضر به بزم تو امشب یکی تف منقل، یکی موج ساغر

(همان: ۸۸۲)

و در شعر خاقانی مکرر به مربع بودن شکل منقل اشاره شده است:

منقل مربع کعبه‌سان، آشفته در وی رومیان لبیک‌گویان در میان، تن محرم‌آسا داشته

(همان: ۳۸۲)

ز آن مربع نهند منقل را تا مثلث در آذر اندازند

(همان: ۴۶۶)

در حالی که از مجمر فقط برای خوشبو کردن محیط استفاده می‌شده است:

مجمر عیدی و آن عود و شکر هست بهم زحل و زهره که با قرص خور آمیخته‌اند

(همان: ۱۱۷)

گردون به شکل مجمر عیدی به بزم شاه صبح آتش ملمع و شب عود اذفرش

(همان: ۲۲۱)

بنابراین توضیحِ فرهنگ سخن در بارهٔ واژهٔ «مجمر» دقیق‌تر می‌نماید: «آتشدان کوچک که در آن مواد معطر می‌سوزاندند» (بنگرید: فرهنگ سخن، ذیل همین واژه، معنی ۲). «مجمر کردن» را هم می‌توان «در جایگاه مجمر قرار دادن» یا «به عنوان مجمر استفاده کردن» معنی کرد. در بیت زیر خاقانی از «مجمر

کردن از زردگل توسط ابر» سخن می‌گوید:

گر ابر کرد مجمر زرین ز زردگل احسنت مرغ از آن زر مجمر نکوتر است

(خاقانی، ۱۳۷۴: ۷۷)

علاوه بر اینها، در بیت زیر که پیشتر هم نقل شد، خاقانی همان مضمون بیت مورد بحث را تکرار می‌کند:

ز آن مربع نهند منقل را تا مثلث در آذر اندازند

(همان: ۴۶۶)

به این ترتیب شکل درست بیت را می‌توان چنین دانست:

پس در آن مجمر که در تربیع منقل کرده‌اند اولین تثلیث مشک و عود و بان افشانده‌اند

می‌دانیم که دقت خاقانی در جزئیات‌نگاری فوق‌العاده است. خاقانی در توصیف آلات مجلس بزم، به منقل مربع‌شکلی اشاره می‌کند که برای گرم کردن مجلس آورده شده است، اما هم‌زمان در داخل آن مواد خوشبو هم گذاشته‌اند و به این ترتیب گویی در منقل، مجمر ایجاد کرده‌اند تا علاوه بر گرما، بوی خوش نیز در مجلس بپراکند و البته همهٔ آنچه شارحان گرامی در بارهٔ اجزای دیگر بیت گفته‌اند نیز مورد نظر خاقانی بوده است.

۴. نتیجه‌گیری

با وجود تلاش‌های فراوان مصححان و پژوهشگران دیوان خاقانی، هنوز شکل کنونی بسیاری از بیت‌های خاقانی خواننده را راضی نمی‌کنند. در مقالهٔ حاضر پنج بیت از قصاید خاقانی مورد بازنگری دوباره قرار گرفت و نارسایی آنها به شکل کنونی تبیین شد. علت این نارسایی‌ها، در یک بیت تحریف واژه و در چهار بیت بعدی، گزینش نامناسب مصححان است. نگارنده با توجه به ساختار زبان فارسی، ویژگی‌های سبکی خاقانی و شواهدی از شعر وی و نیز شاعران دیگر پیشنهادهایی برای رفع این نارسایی‌ها و تصحیح ابیات مذکور ارائه داده است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غ یرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتابنامه

احمدپور، محمدامین و قدرت‌الله ضرونی (۱۳۹۱)، «شرح، تحلیل و تصحیح چند بیت دشوار از خاقانی»، متن‌شناسی ادب فارسی، دوره جدید، سال چهارم، شمارهٔ ۳، ص ۱۱۳-۱۲۶

اخیانی، جمیله (۱۳۹۳)، «تا به پای پیل می بر کعبهٔ عقل آمده است ... تصحیح بیتی از خاقانی»، کتاب ماه ادبیات، شماره ۲۰۰، ص ۶۲-۶۴

استعلامی، محمد (۱۳۸۷)، نقد و شرح قصاید خاقانی، چاپ اول، تهران: زوار

انوری، علی بن محمد (۱۳۷۲)، دیوان انوری، به اهتمام مدرس رضوی، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی

برزگر خالقی، محمدرضا (۱۳۹۰)، شرح دیوان خاقانی، چاپ دوم، تهران: زوار

بیهقی، ابوالفضل محمدبن‌حسین (۱۳۸۳)، تاریخ بیهقی، تصحیح علی‌اکبر فیاض، چاپ چهارم، مشهد: دانشگاه فردوسی

ترکی، محمدرضا (۱۳۹۸). سر سخنان نغز خاقانی، چاپ اول، تهران: سمت

خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۲۵۳۷)، دیوان خاقانی شروانی، به تصحیح و تحشیهٔ علی عبدالرسولی، تهران: مروی

_____ (۱۳۷۴)، دیوان خاقانی شروانی، به کوشش ضیاءالدین سجادی، چاپ پنجم، تهران: زوار

_____ (۱۳۸۷)، دیوان خاقانی، ویراستهٔ میرجلال‌الدین کزازی، چاپ دوم، تهران: نشر مرکز

سلطان‌محمدی، امیر و سیدمنصور سادات‌ابراهیمی (۱۳۹۸)، «ضرورت توجه به صبغهٔ روایی در تصحیح و فهم اشعار خاقانی»، ادب فارسی، شماره ۲۳، ص ۲۰۱-۲۱۹

ظهیر فاریابی (۱۳۸۱)، دیوان ظهیرالدین فاریابی، به تصحیح امیرحسن یزدگردی، به اهتمام اصغر دادبه، چاپ اول، تهران: قطره

عبید زاکانی (۱۳۵۲)، کلیات عبید زاکانی، به کوشش محمدجعفر محجوب، چاپ اول، تهران: گلشایی

عطار، فریدالدین (۱۳۸۸)، الاهی‌نامه عطار، به تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ پنجم، تهران: سخن

فرخی سیستانی، علی بن جولوغ (۱۳۷۱)، دیوان حکیم فرخی سیستانی، به کوشش دبیرسیاقی، چاپ چهارم، تهران: زوار

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۱)، شاهنامه، ج ۳، به کوشش جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا: مزدا

_____ (۱۳۸۴) شاهنامه، ج ۶، به کوشش جلال خالقی مطلق- محمود امیدسالار، نیویورک: بنیاد میراث ایران

_____ (۱۳۸۶) شاهنامه، ج۸، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی

فرهنگ بزرگ سخن (۱۳۸۱)، به سرپرستی حسن انوری، چاپ اول، تهران: سخن

قطران تبریزی (۱۳۶۲)، دیوان حکیم قطران تبریزی، از روی نسخه محمد نخجوانی، چاپ اول، تهران: ققنوس

کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۷)، دیوان خاقانی، چاپ دوم، تهران: نشر مرکز

_____ (۱۳۸۹)، گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی، چاپ ششم، تهران: نشر مرکز

مسعود سعد سلمان (۱۳۶۴)، دیوان مسعود سعد، تصحیح مهدی نوریان، چاپ اول، اصفهان: کمال

معدن‌کن، معصومه (۱۳۸۹)، بزم دیرینه‌عروس، چاپ ششم، تهران: نشر دانشگاهی

منصوری، مجید (۱۳۹۶)، «پرواز یا پروار، تأملی در بیت‌هایی از خاقانی»، ادب فارسی، سال ۷، شماره ۱، ص ۲۰۷-۲۲۰

مولوی، جلال‌الدین (۱۳۷۵)، کلیات دیوان شمس، به تصحیح فروزانفر، چاپ اول، تهران: راد

مؤید شیرازی، جعفر (۱۳۷۲)، شعر خاقانی، چاپ اول، شیراز: دانشگاه شیراز

مهدوی‌فر، سعید (۱۳۸۹)، «دو معیار نویافته در تصحیح خاقانی»، معارف، دوره بیست و چهارم، شماره ۱و۲، ص ۷۹-۱۰۴

_____ (۱۳۹۱ الف)، «اصالت تصویری مهم‌ترین معیار در تصحیح دیوان خاقانی»، بوستان ادب دانشگاه شیراز، سال چهارم، شمارهٔ اول، ص ۱۷۵-۱۹۶

_____ (۱۳۹۱ ب)، «بررسی تصحیف و تحریفی از دیوان خاقانی»، متن‌شناسی ادب فارسی، دوره جدید، سال چهارم، شمارهٔ ۴، ص ۱۰۷-۱۲۰

_____ و علیرضا شوهانی (۱۳۹۵)، «تأملی در تصحیح چند بیت از دیوان خاقانی»، زبان و ادب فارسی تبریز، سال ۶۹، شماره ۲۳۴، ص ۱۵۳-۱۶۶

نظامی گنجوی (۱۳۶۳الف)، اقبالنامه، تصحیح حسن وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: علمی

_____ (۱۳۶۳ب)، خسرو و شیرین، تصحیح حسن وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: علمی

_____ (۱۳۶۳ج)، مخزن‌الاسرار، تصحیح حسن وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: علمی